

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ОХОРОНИ ПРИРОДИ НА ЖИТОМИРЩИНІ (1920 РР.)

У статті досліджено охорону природи та створення природних заповідників на Житомищині в 1920-х роках.

Ключові слова: природний заповідник, Житомищина, природно-заповідна діяльність, Сільськогосподарський Науковий Комітет Наркомзему, Український Комітет Охорони Пам'яток Природи, Поліський природний заповідник.

Охорона природи в умовах розвитку техногенного світу, який породжує безмежну низку екологічних проблем і катастроф, є глобальним і нагальним завданням людства. Нині в Україні існує мережа охоронюваних природних територій, які охороняються. Вона включає природні та біосферні заповідники, національні природні та регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи. Усі ці об'єкти є основою збереження біорізноманіття у всіх його проявах, важливі ланки у збереженні природного довкілля, а, отже, і людського суспільства. Сучасні дослідники обґрунтовують вплив природного оточення на етнокультурні особливості народу-автохтону. Правомірними є твердження, що природні заповідники та національні природні парки України є виразами унікальних природних та етнокультурних рис українського народу [1, с. 107-108].

Україна багата традиціями природно-заповідної діяльності. На її теренах створення природних територій, які охороняються, розпочалося наприкінці ХІХ й особливо активізувалося у 1920-х роках. Природоохоронці заклали науково-теоретичні основи заповідної справи, які не втратили своєї значимості й сьогодні.

Традиційно, історична наука, недостатньо приділяє уваги такому важливому аспекту діяльності української наукової інтелігенції, як створення та налагодження функціонування природно-заповідної мережі України. Самі організатори природних заповідників підкреслювали не лише їх наукове (з біологічної позиції) значення, але й патріотичне. Так, відомий ботанік проф. В. І. Талієв у 1919 році відзначав, що природа і людина – єдине ціле, і природу слід берегти як національне багатство в царині духу – "складну арену народної історії" [2, с. 11].

У 1920-ті роки, у період українізації, науковці приділяли значну увагу не лише розвитку української мови, але й збереженню рідної природи. Були націоналізовані приватні заповідники (Асканія-Нова) та створено нові: "Конча-Заспа", Державний лісостеповий заповідник ім. Т. Г. Шевченка, Озівсько-Сиваський, Чорноморський, Пісковий заповідник Дніпрового низу.

У першій половині 1920-х рр. у царині охорони природи активно діяв Сільськогосподарський Науковий Комітет Наркомзему України (СГНКУ НКЗС), сформуований ще 1918 р. у період української національної революції. Працювала секція охорони природи під керівництвом О.А. Янати. Українські вчені намагалися в умовах післявоєнної розрухи та будівництва соціалізму зберегти від знищення те, що вважалося цінною сировиною для "соціалістичної промисловості".

Природоохоронці планували створити мережу природно-заповідних територій, які б представляли природу всіх регіонів України. У рамках цього задуму важливе місце відведено створенню Поліського заповідника на теренах сучасної Житомищини. Необхідно зазначити, що, як видно з архівних документів, під цією назвою в різний час плановано до заповідання різну територію. Увагу вчених привертало, насамперед, великий лісовий масив біля Житомира, так званий Корабельний Гай, який простягався в сторону Новоград-Волинського поблизу "Киево-

Берестейського" шляху. Ще в 1921 році секція охорони природи СГНКУ зазначала, що площа згаданого масиву – 9241,19 дес. (він входив до складу трьох лісництв: Тригірського, Корабельного та Житомирського) і нею було підготовлено детальні матеріали про його флору і фауну [3, с. 41-42].

Уже в 1924 р., при підготовці матеріалу для складання реєстру та проекту мережі заповідників краю та місцевого значення зоолог М. В. Шарлемань зібрав наукові дані для обґрунтування організації лісового Поліського заповідника на Житомирщині.

Створенню Поліського заповідника вчені надавали великого значення. У 1927 році М. В. Шарлемань з гіркотою писав, що, порівняно із РСФРР і навіть Білорусією, Україна занадто відстала: перша мала 12 великих заповідників та низку дрібних заповідників (Астраханський – 20000 дес., Кубанський – 250000 дес.), а єдиний заповідник Білорусії на Березані обіймав площу понад 60000 дес. Учений підкреслював, що Україна мусить бути вкрита мережею заповідників, які б цілком відбивали її природу [4, с. 130].

Унікальні пам'ятки природи Житомирщини досліджував також Микола Тихий, який у статті "Середньовічний ліс" описував "корабельну діброву" Замисловицького лісництва Коростенської округи, називаючи її "середньовічним лісом нібелунгів" Він указував, що там зростають дуби віком по 200, 300 й навіть 400 років, а декілька років назад навіть бачили ведмедя. Учений застерігав, що Корабельна діброва вирубувалася. А без лісу гинули й тварини, утрачаючи місця проживання. Місцевість відзначалася багатими геологічними пам'ятками льодової та інших геологічних епох (червогранітні виступи, скелі, стовпи у вигляді величезних гребенів) [5, с.9].

До захисту природи Житомирщини долучилася і Всеукраїнська академія наук (ВУАН). У листопаді 1926 р. на засіданні II Відділу ВУАН зоолог М.В. Шарлемань оприлюднив телеграму з м. Коростень, у якій повідомляли про вирубування лісу в Корабельній дачі, де знаходилися дуби віком 400-500 років. Учений подав короткий опис місцевості і просив ужити заходів для порятунку унікального лісу. ВУАН звернулася до Всеукраїнського управління лісами (ВУПЛ) та Коростенського лісового управління з проханням зберегти Корабельну дачу як пам'ятку природи [6, арк. 32]. Завдяки цьому в лютому 1927 року ВУПЛ оголосило особливо цінну частину Корабельної дачі заповідною [7, арк. 5 зв.].

У березні 1927 р. М. В. Шарлемань на засіданні Фізико-математичного відділу ВУАН запропонував порушити клопотання про надання заповідного статусу двом лісовим масивам на Житомирщині: Старому лісу коло Тригірського монастиря та Корабельному Гаю (поблизу Новоград-Волинського шосе). Його пропозицію підтримали учасники зібрання [8, арк. 9].

Незважаючи на те, що окремі найбільш цінні лісові масиви були визнані лісогосподарськими установами як заповідні, цього було недостатньо. Науковці добивалися декретування найвищими органами влади заповідності цих територій. Природоохоронна робота активізувалася зі створенням на початку 1927 р. Українського Комітету Охорони Пам'яток Природи (УКОПП), який уже в 1927-1928 рр. підготував матеріали (наукове обґрунтування, проект постанови Ради Народних Комісарів, кошторис та штати заповідника) до проголошення Першого державного лісового заповідника "Корабельний Гай" на Коростенщині. У поясненні до проекту постанови про утворення Першого державного лісового заповідника "Корабельний Гай", зокрема, зазначено, що до активних дій учених спонукало значне нищення вікового лісу в 1926 – на початку 1927 рр. Лише навесні 1927 року в Людвипільському лісництві вирубали 2000 кубів дубу. Всього за 15 км від Житомира рубали дуби XVI століття. Науковці намагалися зберегти ще не знищений "уламок первісної пущі, не порушений ще людиною. Прекрасний зразок лісу, що зберігає останніх представників флори і фауни, яка зв'язана життям із первісним лісом" [9, арк. 258]. За характером рослинності Корабельний Гай поділявся на західну та східну

частину. У західній верхній ярус складали дуби-велетні, що групами або поодинокі "продиралися" крізь густу сітку двох ярусів дерев. Вік дубів – 200 – 400 років. Окремі дерева досягали впоперек до 2 метрів. Другий лісовий ярус домінуючим мав граба, молодих дубів, осику, зрідка берез та сосен. У низинах місце граба займала осика. Остання подекуди досягала велетенських розмірів для України (до двох обхватів), а висотою змагалася з дубами першого ярусу.

Східна частина відзначалася скелями червоного граніту до 4-6 метрів висотою. Діброва переходила в ліс із боровим характером, змішаним із листяним молодшого віку, але часто траплялися і старі сосни до "2-х обхватів" та дуби до 2 м "упоперек". Важливо було зберегти старі ліси і для тих птахів, які жили в них. Зокрема, сокіл-сапсан зі знищенням старих лісів поволі зникав. Звернуто увагу не лише на наукову, але й художню цінність цього масиву.

Одночасно із проектом заповідника "Корабельний Гай" УКОПП підготував матеріали щодо створення заповідників Чорний Ліс і Боковеньківський парк. Однак заступник голови РНК України відмовився подати ці проекти навіть на розгляд РНК [10, арк. 12].

До охорони природи долучилася і місцева влада. Особливе занепокоєння викликало масове винищення лісів після того, як в 1925 році вони були передані сільським громадам. Так, у вересні 1926 року газета "Нове село" (Коростень), повідомляла, що внаслідок свавільних рубок 40% лісу винищено [11].

У місцевій пресі, як і скрізь в Україні, розгорнулася кампанія під назвою "Бережіть ліси – народне багатство!". Практично в усіх округах вийшли Обов'язкові постанови "Про охорону лісів" [12]. Водночас здійснювалися заходи щодо збереження місцевої фауни. Так, постанови Волинського ОБК (Житомир) 1927 р. забороняли полювання на диких свиней, бобра, видру, куницю, білку, лося, диких кіз, глухарів, тетеруків, фазанів, білих чапель, журавлів та ін. Зовсім не дозволялося полювання в мисливських заказниках [13].

Активну роботу щодо організації природоохоронних територій проводила Українська спілка мисливців та рибалок. У другій половині 1920-х років в Україні існувало майже 180 мисливських заказників загальною площею більше 150000 десятин, з яких 145000 десятин займали лісові заказники (5% від усієї лісової площі УСРР) [14, с. 70]. Особливо виділявся створений нею Малинський бобровий заповідник Коростенської округи площею 9340 десятин, де охоронялася боброва колонія. Крім того, це було одне з небагатьох місць гніздування тетеруків, рябчиків та глухарів [15, с. 129].

Про тверді наміри природоохоронців створити державні заповідники на Житомирщині свідчить те, що про створення лісових заповідників "Корабельний Гай" у Замисловицькій лісовій дачі поблизу Житомира та Поліського державного лісового заповідника Коростенської округи на території Ушомирського лісництва доповідав професор Г. Аверін на Першому Всеросійському з'їзді з охорони природи в Москві (1929 р.). Крім згаданої вище характеристики Корабельного Гаю, вчений додав про сфагнові болота та підкреслив, що ліс населяє "фауна відрогів тайги": чорний лелека, рябчики, тетеруки та інші. Зазначив, що вже призупинена всяка експлуатація цієї місцевості до оголошення її заповідником. Значну площу відведено під заснування Поліського заповідника – близько 15 000 га. Тут водилися бобри, глухарі, рябчики, звичайні тетеруки, дикі кабани та ін. [16, с. 53].

Після виходу Постанови ВЦВК та РНК УСРР 1926 року "Про пам'ятники культури і природи" їх комплексною охороною на місцях займалися краєзнавчі музеї, підвідомчі УКОППу Народного Комісаріату Освіти. Так, на вимогу Коростенського поліського краєвого музею в липні 1931 року околиці Коростеня обстежила комісія НКО, яка виявила, що під час упорядкування місцевого військового табору на території "Дубового гаю" в районі мальовничого каньйону р. Уші були частково знищені пам'ятки археології: слов'янський некрополь та городище IX – XI ст., також вирубано значну кількість дерев. Це сталося незважаючи на те, що згадана територія

знаходилася на обліку НКО з 1926 року як комплексна пам'ятка природи і культури, що було відомо керівництву військового гарнізону. Для попередження подібних випадків Сектор науки Народного Комісаріату Освіти вирішив відкрити тут міський парк культури і відпочинку зі створенням "Музею живої природи" в найбільш мальовничих кутках каньйону. У документах перераховано окремі об'єкти, що мали найбільшу цінність: "Купальня Ольги", "Святе", "Чортові плечі", "Парк на скелях", "Дубовий гай" [17].

У кінці 1920 – на початку 1930-х рр. змінюється суспільно-політична ситуація в Україні. До репресованих потрапляють і природоохоронці, яким інкримінують як український буржуазний націоналізм, так і збереження поміщицьких володінь "під прапором заповідників" [18].

Задуми науковців зі збереження природи Житомирщини так і не були повністю реалізовані. Звичайно, їхня праця не пропала даремно. Завдяки діяльності вчених удалося зберегти багато куточків неповторної природи Житомирщини, які пізніше, аж у 1960 – 70-х роках, отримали природоохоронний статус різної значимості. У 1968 р. зовсім на іншій території було організовано Поліський заповідник площею 20 104 га [19, с. 87]. На жаль, за цей період багато реліквій природи безповоротно втрачено, однак діяльність українських учених у складних суспільно-політичних умовах 1920 – 1930-х рр. є зразком високої громадянської мужності, любові до рідного краю.

Список використаних джерел та літератури

1. Олійник Я., Стецюк В. *Природні та етнокультурні феномени України*. – К.: ВКФ "Стаферд", 2003.
2. Талиев В. И. *Охраняйте природу!* – Харьковъ: 2-е издание Харьков. О-ва Люб. Природы, 1914.
3. Окиншевич Н. *Забуток природи в Корабельному Гаю на Волині (Доклад Секції Охорони Природи С.-Г. Наукового Комітету України, передані нею до Ботаничної Секції) // Український ботанічний журнал. Під редакцією проф. О. Янати*. – Том 1. – Вип. 1-2. – К., Держвидав, 1921.
4. Шарлемань М. *Охорона природи // Україна*. – 1927. – Книга 5.
5. Тихий, Микола. *Середньовічний ліс // Знання*. – 1927. – № 6.
6. Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. Вернадського (ІА НБУВ) – Ф. Р. – 251. – Оп. 1. – Спр. 14.
7. ІА НБУВ. – Ф. Р. – 251. – Оп. 1. – Спр. 18.
8. ІА НБУВ. – Ф. Р. – 251. – Оп. 1. – Спр. 21.
9. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України)*. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 9446.
10. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 9388.
11. *Бережіть ліси / Нове село (Коростень)*. – 1926. – Ч. 75. – 30 вересня.
12. *Про охорону лісів. Обов'язкова постанова ч. 125 від 24 листопада 1926 р. Коростенського Округового Виконавчого Комітету по Окраземвідділу / Нове село (Коростень)*. – 1926. – Ч. 93. – 2 грудня.
13. *Радянська Волинь (Житомир)*. – 1927. – № 153. – 31 грудня.
14. Аверін В.Г. *Охорона птахів та пташині заповідники на Україні // Охорона пам'яток природи на Україні: Збірник 1*. – Харків: УКОПП, 1927.
15. Лавренко Євген. *Охорона природи на Україні // Вісник природознавства*. – 1927. – № 3 – 4.
16. *Труди 1-го Всеросійського съезда по охроне природи // Под ред. М.П. Потёмкина, Б.П. Дитмара и С.А. Северцова*. – М., 1930. – 224 с.
17. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 527.

18. Шкідництво в сільському господарстві. З промови Наркомзема УСРР тов. Демченка на зборах студентів с.-г. Інституту та с.-г. спеціалістів 17 березня ц. р. // Вісті ВУЦВК та Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. – 1930 – 18 березня.
19. Поліський природний заповідник // Заповідники і національні природні парки України. – К.: "Вища школа", 1999. – 232 с.

SUMMARY

The article scrutinizes the protection of nature and the creation of nature parks in Shutomyr Region in the twenties of the 20-th century.

Key words: *Nature Reserve, Shutomyr Region, activities of Nature Reserves on their protection, Agricultural Scientific Committee of the Narkomzem, Ukrainian Committee on Protection of the Monuments of Nature, Polisky Nature Reserve.*

АННОТАЦИЯ

В статье исследуется охрана природы и создание природных заповедников на Житомирщине в 1920- годах.

Ключевые слова: *природный заповедник, Житомирщина, природно-заповедная деятельность, Сельскохозяйственный Научный Комитет Наркомзема, Украинский Комитет Охраны Памятников Природы, Полесский природный заповедник.*